

250807

Zomertyposium

INITIAAL

VERSLAG

Tessa van der Waals	1
Mathieu Lommen	4
Jan de Jong	7
Just Enschedé	9

TESSA VAN DER WAALS

De naam van Tessa van der Waals komt al twintig jaar lang voor in de lijst van de Bestverzorgde Boeken van Nederland. Zij gaf ons een blik in de keuken en vertelde over haar inspiratiebronnen, ontwerpbeslissingen en mislukkingen.

Terwijl Tessa van der Waals nog druk bezig was twee flinke koffers boeken uit te stallen ('Ik had jullie eigenlijk het liefst bij mij thuis uitgenodigd'), viel tussen al het schoon geweld het boekje *Excercises for Health* direct op. Dit kwam niet alleen door de knalgele omslag, maar ook door de foto van *The Iron Man*, een Indiase bodybuilder met een blik in de ogen die het midden hield tussen Arnold Schwarzenegger en Siddharta. Dit boekje had zij meegenomen van de Frankfurter Buchmesse toen India daar in 2006 het gastland was. De kwaliteit van de vormgeving was zo twijfelachtig (onder andere wat de afstemming tussen beeld en tekst en de papierkwaliteit betrof; daarnaast had het een dubieuze geplastificeerde omslag), dat Van der Waals dit boekje als een toonbeeld van eerlijke vormgeving mee had genomen. Hetzelfde gold voor een boek uit China, met op de omslag een ingekleurde foto van een leeuw waar het moiré vanaf spatte.

Voor Tessa van der Waals is de tactiele beleving van een boek—hoe zwaar is het, hoe voelt het aan, hoe ligt het open (of, zoals ze het zelf treffend formuleerde, hoe slaat het onwelkom dicht)—van essentieel belang. Dat was dan ook de reden dat ze naar eigen zeggen haar halve boekenkast had meegenomen om aan de hand daarvan te illustreren welke boeken haar inspireerden, op welke boeken ze trots was en welke projecten er waren mislukt.

DRIE SOORTEN OPDRACHTEN

Bij haar vormgeving maakt Van der Waals onderscheid tussen drie soorten opdrachten. Enerzijds is er het werk voor literaire uitgevers, anderzijds zijn er de kunstboeken voor galeries en musea en ten slotte maakt zij vrij werk. Alle drie de opdrachten hebben hun eigenaardigheden die Van der Waals inzichtelijk besprak en met meegenomen boeken illustreerde.

Literaire uitgevers maken commerciële producten die zonder subsidies worden gemaakt en dus hun geld moeten opbrengen. Om de productiekosten te minimaliseren worden deze boeken op industriële wijze gedrukt, gebonden en verpakt. Veel vormgevers zouden dit marktsegment onder andere om deze reden graag overlaten aan anderen, maar Van der Waals ziet de beperkingen van industriële vervaardiging eerder als een uitdaging en is bovendien van mening dat de mogelijkheden zich de laatste twintig jaar zodanig hebben ontwikkeld dat er ook op deze manier mooie boeken gemaakt kunnen worden.

Illustratief voor wat industriële productie vermag is voor Van der Waals de Japanse boekvormgeving, waarbij men erin slaagt met veel subtiliteit zeer verfijnde boekjes af te leveren; óók in pocket. Een Japanse staalkaart van kapitaalbandjes en leeslintjes die Van der Waals had weten te bemachtigen, onderstreepte het ruime assortiment waaruit de vormgever kan kiezen. De Japanse boekverzorging had haar onder andere geïnspireerd bij de vormgeving van een dichtbundel van Pieter Boskma, waarvoor ze voor de omslag iridiserend papier had gebruikt met dubbele foliedruk.

Een ander punt bij de vormgeving van literaire boeken is dat je als vormgever vaak alleen maar het omslag ontwerpt. Uitgevers kunnen op deze manier boeken in hun aanbiedingsprospectussen opnemen voordat ze echt volledig afgewerkt zijn. Er zijn redelijk wat grafisch ontwerpers die de opdracht om deze reden aan zich voorbij laten gaan, omdat zij dan geen volledige controle hebben over de eenheid tussen de buiten- en binnenvorm. De aanbiedingsprospectussen die aan de basis liggen van deze werkwijze

zijn Van der Waals overigens een doorn in het oog. Haar belangrijkste bedenking zijn haar bezwaren tegen reproducties, die geen recht doen aan de keuzes die de vormgever heeft gemaakt. Daarbij speelt echter ook een rol dat sommige reproducties niet op schaal zijn en soms zelfs in de verkeerde kleuren worden afgedrukt. Toch zijn het wel de instrumenten waarmee vertegenwoordigers langs boekhandelaars gaan. Alle moeite van de vormgever ten spijt is diens eenvoudige bedenking dat 'groen niet verkoopt' soms voldoende om een boek, puur op basis van de omslag, niet in de verkoop te nemen, of slechts in hele kleine hoeveelheden.

KUNSTBOEKEN

Van der Waals' bedenkingen bij reproducties weerhouden haar er niet van om incidenteel kunstboeken en tentoonstellingscatalogi vorm te geven voor onder meer kunstgaleries en musea. Hierbij is het voor haar een uitdaging om het ritme van een tentoonstelling in boekvorm vast te leggen met kunstwerken die sowieso al niet het originele werk zijn, en in bijna alle gevallen ook nog eens zwaar verkleind.

De derde categorie boeken die Van der Waals bespreekt, zijn boeken die zij in eigen beheer uitgeeft en daarmee vaak buiten de gevestigde kanalen van de uitgevers om. Het gaat hier vaak om boeken waarvan er een duidelijke noodzaak bestaat dat de inhoud in boekvorm wordt uitgegeven en niet bijvoorbeeld als webcontent of als een multimediale presentatie. Uit deze noodzaak vloeien ontwerpbeslissingen vaak logisch voort. Vaak is zij bij dergelijke projecten betrokken vanaf het allereerste begin en gaat haar inbreng ook verder dan alleen maar het ontwerpen van omslag en binnenwerk, waardoor Van der Waals zich in deze gevallen eerder een 'grafisch vormgever' noemt dan een 'ontwerper'.

Een uitgave die Van der Waals onder de noemer 'mislukking' rangschikt, is het boek *Dis* van Marcel Möring (2006). Dit betekent niet dat zij haar eigen vormgevingsvoorstel bij nader inzien afkeurt, wel dat het boek uiteindelijk niet is uitgevoerd zoals zij dat had voorgesteld. Voor *Dis*, een inhoudelijk pretentius en ook omvangrijk boek en de eerste roman van Möring sinds jaren, had zij een sober, typografisch omslag ontworpen waarin de letters D I S doorliepen over de drie of vier mogelijke omslagvarianten. Op een papieren of althans licht kartonnen cassette was onder andere de barcode

gedrukt. Door de overstap van Marcel Möring naar De Bezige Bij moest Van der Waals voor haar omslagontwerp, dat ze al met hand en tand bij Mörings vorige uitgever Augustus had verdedigd, opnieuw de directie warm krijgen; wat niet is gelukt. Uiteindelijk heeft ze het voor *Dis* ontwikkelde idee kunnen gebruiken voor een boek voor het Tilburgse museum voor hedendaagse kunst De Pont, *Spreeksel/Sputterance. Teksten van en over René Daniëls*.

Hoewel puur typografische omslagen door boekhandelaars over het algemeen als nogal saai worden beschouwd, heeft Van der Waals daarvoor eigenlijk wel een lichte voorkeur. Letters van het FontBureau zijn daarvoor zeer geschikt, die zij onder andere heeft gebruikt voor een aantal boeken van de voormalig burgemeester van Amsterdam, Ed van Thijn.

Van der Waals eindigt met een belofte voor 2008. Na een eerdere samenwerking met Bart Moeyaert voor de bundel *Verzamel de gedichten*, is zij nu met een project bezig dat alle gedichten zal bevatten die Moeyaert tijdens zijn stadsdichterschap van Antwerpen heeft geschreven. Omdat dit ook het allerlaatste gedicht zal bevatten, zal de definitieve uitgave van het boek bij de beëindiging van het stadsdichterschap op 15 januari 2008 nog een ware *tour de force* worden.

MATHIEU LOMMEN

In de twintigste eeuw heeft Nederland door zijn avant-gardistische typografie een stevige reputatie opgebouwd. Mathieu Lommen, als collectiespecialist verbonden aan de Bibliotheek Bijzondere Collecties van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, gaf een overzicht van de gebeurtenissen in de Nederlandse typografie de afgelopen honderd jaar.

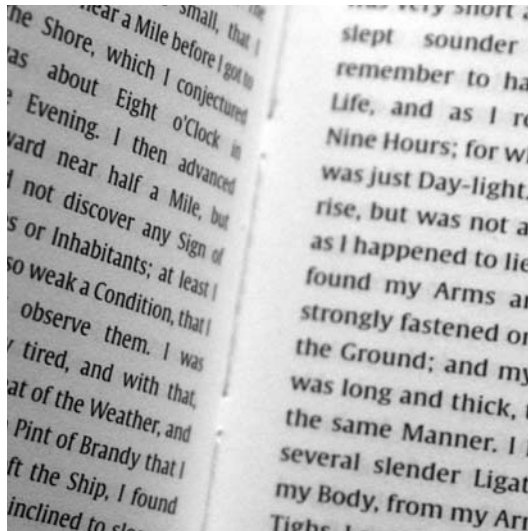
De ontwikkelingen, die hebben geleid tot de brede internationale waardering voor het Nederlands grafisch ontwerp, begonnen bij de lezing 'Logica in boekdruk' van Jan-Willem Enschedé die hij in 1904 hield in Museum Plantin-Moretus. In deze lezing, die in 1907 bij Drukkerij Ipenbuur & Van Seldam in druk verscheen, werd de rechthoek als uitgangspunt voor alle vormgeving voorgesteld, omdat immers de rechthoek aan de basis ligt van alles in de drukkerij—van de vorm van het letterstaafje tot de vorm van het papier.

In 1907 verscheen eveneens het *Het Drukkers Jaarboek*, dat in feite als het eerste moderne boek kan worden beschouwd. De vormgeving was in handen van Sjoerd De Roos, een socialistische idealist met een sterk vooruitgangsgeloof en een van de eerste professionele ontwerpers bij de Lettergieterij Amsterdam. De Roos ontwierp in 1912 de *Hollandsche Mediæval* en creëerde daarmee de eerste Nederlandse drukletter sinds Fleischmann ongeveer 200 jaar eerder. Illustratief voor de populariteit van deze letter was het feit dat tijdens de Tweede Wereldoorlog heel veel drukwerk in deze letter was gezet. Vele drukkerijen beschikten over deze letter waardoor de herkomst van het drukwerk niet te achterhalen was. Het gros van de inzendingen voor de vijftig beste boeken van 1925 was eveneens gezet in de *Mediæval*.

HENDRIK WIJDEVELD

Hendricus Theodorus Wijdeveld was van oorsprong architect, maar hij profileerde zich daarnaast eveneens als typograaf en was in die hoedanigheid hoofdredacteur en typografisch verzorger van het tijdschrift 'Wendingen'. De vormtaal die in het tijdschrift werd gebruikt, was duidelijk geïnspireerd door architecturale elementen en ontwikkelde zich op zijn beurt tot een eigen stijl, de *Wendingen-stijl* of *lijnenrichting*, die bijzonder populair werd en zelfs werd onderwezen aan de Amsterdamse Grafische School.

Andere moderne typografen die grote invloed hadden op het typografisch landschap in de jaren twintig waren Theo van Doesburg en Kurt Schwitters. De eenheid tussen tekst en beeld die zij nastreefden, probeerden zij te bereiken door voor de illustraties louter materiaal uit de zetkast te gebruiken.

JAN VAN KRIMPEN

Een man die de typografie van de twintigste eeuw diepgaand heeft beïnvloed, is de Zwitser Jan Tschichold, die met zijn *Handbuch für zeitgemäss Schaffende* uit 1928 en zijn *Typografische Gestaltung* uit 1935 de modernistische typografie een nieuw theoretisch kader heeft gegeven.

De wind of change die 'Wendingen' en Tschicholds Neue Typografie bracht, bereikte echter niet het Haarlem waarin Jan van Krimpen werkzaam was. Zijn *typographie calviniste* bleef klassiek en behoudend. Opvallend is diens extreem perfectionisme, die Lommen onder andere illustreerde aan de hand van werktekeningen van de Cancelleresca Bastarda, waarop geen strookje dekweit te zien is—hoewel dit ook zou kunnen betekenen dat hij correcties heeft doorgevoerd door papier weg te krassen. De Cancelleresca Bastarda werd een zeer populaire letter, maar was door alle fragiele uitsteeksels wel heel kwetsbaar. Alle corpsaanpassingen daarin zijn overigens doorgevoerd door zijn trouwe medewerker Hendrik Clewits.

Een van de laatste opdrachten die Van Krimpen heeft uitgevoerd, is de typografie van het Nationaal Oorlogsmonument op de Dam in Amsterdam. De spatiëring op het monument is vrij slecht. Mathieu Lommen en Jan de Jong van Uitgeverij De Buitenkant speculeerden over wat hiervan de reden kon zijn: misschien kwam het omdat Van Krimpen op allerlei kleine steentjes werkte, die pas later werden samengevoegd tot een groter geheel. De Jong wist daarnaast te zeggen dat er oorspronkelijk een fout in de tekst stond die later is gecorrigeerd—pas tijdens zijn eigen lezing vond hij daarvoor in het boek *Alles behalve plat* het bewijs.

Van Krimpen was een van de weinige idolen van Helmut Salden, die dan ook eerder klassiek werk maakte. Hij was een man met een moeilijk karakter, die vooral bekend is geworden door zijn kalligrafische omslagen voor de Russische Bibliotheek van Uitgeverij G.A. van Oorschot.

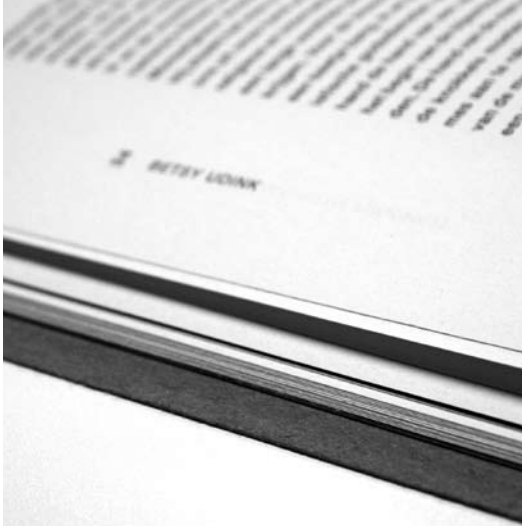
Tussendoor toonde Lommen nog enkele werken van Charles Jongejans, wiens talent hij niet bijzonder noemenswaardig vond. Hierbij wisselde hij enkele veelbetekenende blikken met Tessa van der Waals, maar zij besloot wijselijk niet op deze provocatie in te gaan.

WILLEM SANDBERG

Vanaf 1945 was Willem Sandberg directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam. Naast de beleidsmatige kant van zijn werk hield hij zich als grafisch ontwerper ook bezig met de vormgeving van drukwerken die het museum uitgaf zoals tentoonstellingscatalogi. Kenmerkend voor zijn werk was pakpapier, gescheurde letters en figuren, waarmee hij uiting gaf aan zijn overtuiging dat 'het niet allemaal zo strak' hoefde te zijn en het er best wat vriendelijker uit mocht zien.

HARRY SIERMAN

Over Harry Sierman zou Anthon Beeke gezegd hebben: 'Harry is de enige vormgever die ik ken die zijn opdrachtgevers kiest op hun bereikbaarheid met de fiets.' Sierman was zeer perfectionistisch en kon erg lang over de vormgeving van een boek doen, waardoor hij de naam had duur te zijn. Lommen toont enkele slides met schetsen van

Sierman en vraagt zich daarbij hardop af of deze, gezien hun grote mate van gedetailleerdheid en hun uitbundig kleurgebruik, nog wel als schetsen kunnen gelden en of deze niet als kunstwerken op zich gezien zouden moeten worden.

BRAM DE DOES

Lommen toonde vervolgens de bekende foto van Philip Mechanicus waarop de vijf Nederlandse letterontwerpers van dat moment poseren voor de camera. Onder hen Gerard Unger en Bram de Does. Hoewel deze laatste al jarenlang werkzaam was geweest bij Enschedé & Zn. in Haarlem en dus in de boeken- en drukkerijwereld actief was, heeft hij zijn eerste letterontwerp pas op relatief late leeftijd gemaakt. De Trinité die hij in 1982 ontwierp was wel direct een schot in de roos en werd een bijzonder succesvolle letter. Gedurende zijn loopbaan had hij zijn ogen goed de kost gegeven. Uit de ontwerptekeningen die er van de Trinité nog bestaan, blijkt dat ook De Does wel wist wat hij wilde: net als later bij de Lexicon is er in zijn ontwerptekeningen nauwelijks dekwit

te zien. Het komt daarnaast zelden voor dat een eerste letter meteen een (commercieel) succes is. Ook in dat opzicht was de Trinité uniek. Hij werd al snel veel gebruikt in boeken en (in Zweden) op melkpakken.

De vraag van Van Dale Lexicografie om de Trinité te mogen toepassen in een nieuwe reeks woordenboeken, leidde, omdat deze letter nog niet digitaal beschikbaar was, tot een tweede ontwerp van De Does, dat in 1992 gereed kwam: de al genoemde Lexicon. Jan de Jong vertelde 's middags tijdens zijn voordracht dat het door zijn toedoen niet veel had gescheeld of Van Dale had de hele operatie afgeblazen.

De Does' belangrijkste boek is ongetwijfeld *Typefoundries in the Netherlands* (1978); een vertaling van een boek van Charles Enschedé uit 1908. Dit nogal omvangrijke boek noemt hij zelf een 'excunabel', omdat het boek volledig met loden zetsel in hoogdruk is geproduceerd—een techniek die voor het zetten van boeken op dat moment al niet meer gangbaar was.

BRIGITTE SLANGEN

Een van de laatste klassieke vormgevers is Brigitte Slangen, die als afgestudeerd neerlandica bij een aanvullende opleiding grafische vormgeving problemen kreeg met haar docenten. Haar ontwerpen zouden niet vernieuwend genoeg zijn, maar ze is nu vrij succesvol met omslagen voor vooral literaire uitgeverijen.

Ten slotte mag Gerrit Noordzij niet onvermeld blijven. Als ontwerper is zijn betekenis misschien beperkt, als theoreticus van het typografisch ontwerpen daarentegen des te meer. Zijn lessen lettertekenen aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag zijn legendarisch, maar leiden volgens Lommen wel tot een soort Haagse eenheidsworst, die bovendien internationaal weinig weerklank vindt. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Arnhemse school, waar onder andere Fred Smeijers en Martin Majoor deel van uitmaken. Hun letters worden ook buiten Nederland veel gebruikt.

JAN DE JONG

Twee jaar geleden bestond de combinatie van Uitgeverij De Buitenkant, Offsetdrukkerij Jan de Jong en Zetterij Chang Chi Lan-Ying 25 jaar. Dit was de aanleiding voor een jubileumtentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam met een bijbehorende viering. Het proefnummer van het onvolprezen uitgeverijtijdschrift 'Uitgelezen boeken' verscheen echter al in 1977 waardoor het tijdschrift (en daarmee de uitgeverij?) in 2007 al 30 jaar bestaat. Later op de middag bleek dat De Jong niet de enige was die met een dubbele telling van kroonjaren zijn voordeel wilde doen.

MISLUKKINGEN

Terwijl de uitgeverij op dit moment behoorlijk succesvol is en diverse boeken die het huis hebben verlaten in de prijzen zijn gevallen, is het beeld dat De Jong schetst van de vroege jaren tachtig heel anders. De aanschaf van de quadriek in 1982/1983—waarover Van Krimpen zei dat deze zo'n mooie, ronde Bembo had—was vanuit financieel oogpunt geen succes door de ongeveer gelijktijdige opkomst van de Mac. Nog voor deze was afgeschreven kon deze al bij het grofvuil. Toen dit ook inderdaad was gedaan heeft het apparaat daar vervolgens door gebrek aan belangstelling geruime tijd gestaan.

Hoewel de uitgeverij in deze periode ook enkele succesvolle uitgaven maakte, scheurde De Jong in deze periode bijna zijn broek aan een Moluks kookboek. Niet alleen waren de zwartwitfoto's van een zodanige kwaliteit dat de gebakken banaan en de gehaktballetjes eerder leken op iets heel anders (waar de meesten zich wellicht wel een voorstelling van kunnen maken), maar ook werd slechts ongeveer de helft van de totale rekening van een kleine dertigduizend gulden betaald.

De uitgeverij kon dergelijke miscalculaties overleven doordat de zetterij wél geld opleverde. Interne financiering door het zet- en drukwerk in eigen beheer uit te voeren, is nog altijd een manier om de kosten zoveel mogelijk onder controle te houden.

Maar het succes kwam, al is het zelfs voor de uitgevers niet altijd duidelijk geweest waar dat aan lag. Er is een categorie *must-reads*, die om deze reden ook goed blijven verkopen. Hiertoe behoren andere Stanley Morisons *Grondbeginselen der typografie*, Eric Gills *Een verhandeling over typografie* en *De proporties van het boek* van Jan Tschichold. Van *De grafisch ontwerper en zijn bagage*, waarin wordt beschreven over welke vaardigheden en kennis een succesvol ontwerper zou moeten beschikken, is na de eerste druk ook de tweede druk volledig uitverkocht. Maar dat dit boek zo populair zou worden, kwam ook voor De Jong als een verrassing.

Het eerste boek dat Uitgeverij De Buitenkant volledig in eigen beheer uitbracht, was in 1989 *Alles behalve plat* van Charles Jongejans. In 1990 viel dit boek direct in de prijzen bij de Best Verzorgde Boeken.

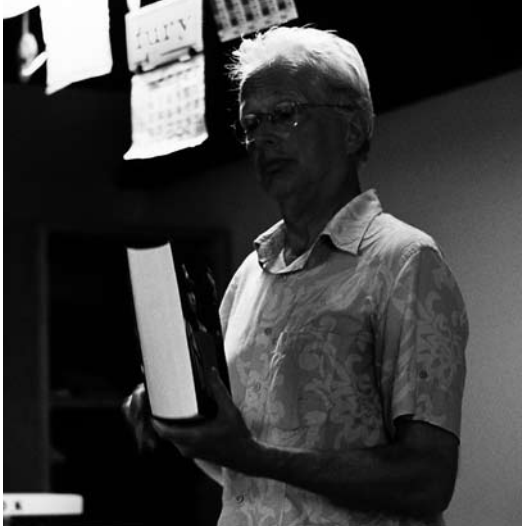
‘NOG MET IETS LEUKS BEZIG?’

Over de kwestie die bijna leidde tot de vroegtijdige afvoer van de Lexicon vertelde De Jong dat de ontwikkeling van de Lexicon in 1992 in het uiterste geheim plaatsvond. Tijdens het ontwerpproces liet Bram de Does bij De Jong in zijn drukkerij enkele proefpagina's op A3 drukken. Enkele dagen later had De Jong een afspraak met een journalist van de Volkskrant. In de marge van het interview, terwijl De Jong de journalist in kwestie een kleine rondleiding door de drukkerij gaf, vroeg deze belangstellend of De Jong op het moment nog met iets leuks bezig was. Enthousiast antwoordde hij hierop dat hij een paar dagen geleden drie A3-proefpagina's van een nieuwe letter voor de Van Dale-woordenboeken had gedrukt—een quote die de journalist in kwestie dankbaar in zijn artikel gebruikte. Van Dale Lexicografie riep daarop alle redacteuren terug van vakantie in een buitengewone werkvergadering en het besluit om het hele project af te blazen was bijna genomen. De ontnuchterende opmerking van een van de redacteuren dat in zo'n krant 'morgen toch de vis wordt verpakt' heeft uiteindelijk het hele project gered.

Een van de eerste keren dat, na de woordenboeken, de Lexicon gebruikt werd, was in het miniatuurboekje *Dutch Windmills* van Uitgeverij De Buitenkant, dat afdrukken van glasplaatnegatieven van Hollandse molens bevat. Miniatuurboekjes zijn voor uitgevers de grootste uitdagingen, omdat eventuele fouten direct opvallen.

Een van de recentere boeken waarin de Lexicon is gebruikt, is het boek *Fernand Baudin. Typograaf*, dat in 2002 naar aanleiding van diens 80e verjaardag in samenwerking met zowel Nederlandse als Belgische partners verscheen. Over dit boek vertelt De Jong met een glimlach dat tijdens Baudins verjaardag alle visite op een gegeven moment met een boek over 'opa' rondliep—hij had natuurlijk wel een doosje meegenomen.

De najaarsaanbieding 2007 bestaat volledig uit coproducties. In deze geest sluit De Jong af met het voorstel om de *De Meesters van de Gulden Passer* door Maurits Sabbe (1937) opnieuw uit te geven. Iets voor een samenwerking met het Plantin Genootschap?

JUST ENSCHEDÉ

De Nederlandse verkiezing van de Best Verzorgde Boeken is de oudste van Europa. De eerste verkiezing vond plaats in 1926 en beoordeelde de boekproductie van het jaar daarvoor. In 2001 bestond de verkiezing dus 75 jaar, maar aangezien er onder andere tijdens de oorlog geen jurering was, werd in 2007 de 48e jurering gedaan. Deze dubbele telling biedt perspectieven voor een nieuw jubileummoment in 2009.

De Stichting Best Verzorgde Boeken is een samenwerking tussen de Grafische Cultuurstichting – (die drukkers vertegenwoordigt), het uitgeverijwezen en de boekverkopers in de vorm van de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB) en de vormgevers (Beroepsorganisatie Nederlandse Ontwerpers). Van de 17 000 nieuwe titels die er per jaar in het Nederlandse taalgebied verschijnen, krijgt de Stichting ongeveer 400 ter beoordeling ingezonden. De jury, die bestaat uit vijf leden (twee ontwerpers, een drukker, een uitgever en een wisselend profiel), kiest hieruit met kritische blik ongeveer 30 exemplaren, die samen de Nederlandse inzending voor de verkiezing van ‘Die schönsten Bücher aus aller Welt’ tijdens de Leipziger Buchmesse vormen. Als directeur van de Stichting houdt Enschedé de boekproductie het hele jaar wel in de gaten, zodat hij eventueel een bepaald boek alsnog kan suggereren wanneer hij merkt dat het niet werd ingezonden en het naar zijn mening wel een kanshebber is.

Dat het Nederlandse ontwerp internationaal gewaardeerd wordt, bleek dan ook opnieuw in 2006, toen Nederlandse producties zeven van de in totaal veertien beschikbare prijzen mee naar huis namen. Opvallend hierbij is de grote beheersing van het typografisch idioom door jonge generaties, die dat echter wel op hun eigen voorwaarden toepassen.

VISUALISERING

Een belangrijke ontwikkeling die Enschedé vaststelt, is de toenemende visualisering. In boekverzorging vertaalt zich dit in een strakke scheiding tussen tekst en beeld in plaats van de combinatie ervan (illustratie met bijschrift). Dit komt onder andere tot uiting in Broedplaats *Europaort v/h ‘De Beer’* (selectie 2005) waarin de scheiding tussen beeld en tekst in extremis is doorgevoerd, maar waaruit, ondanks het feit dat het boek uit allemaal losse katernen bestaat, door de doorlopende paginanummering toch een doordacht concept spreekt.

Een andere ontwikkeling op dit vlak is het toenemend gebruik van infographics. Een sterk voorbeeld hiervan, dat ook in 2005 in de prijzen viel (zowel in Nederland als in Leipzig), was de *Metropolitan World Atlas*. In dit boek worden diverse parameters van steden of stedelijke gebieden op een visueel aantrekkelijke manier gepresenteerd door het gebruik van de kleur oranje voor het actuele percentage en een vernislaag eronder die 100% aangeeft. Om een visueel consistent geheel te creëren, werden alle

kaarten die voor dit boek zijn gebruikt, volledig herwerkt.

Als een extreme vorm van de scheiding tussen beeld en tekst toont Enschedé *Gloed* (selectie 2005) waarin, buiten enkele verplichte vermeldingen in het voorwerk, helemaal geen tekst voorkomt.

De schooltuin. 100 jaar schooltuincultuur in Nederland is een boek (bekroond in 2004) waarin de jury de visualisering heeft gekarakteriseerd als 'MTV-ritmiek' die (desondanks?) toch een zekere gelaagdheid heeft meegekregen. Niet alleen spreekt er uit de foto's een groot plezier in het hebben van of het werken in een schooltuin, ook worden er recepten gegeven met schooltuingroenten en bieden tekstjes achtergrondinformatie.

DIKKER

Een andere tendens die Enschedé constateert, is dat boeken – vooral romans – steeds dikker worden sinds ze op de computer worden geschreven. Waar vroeger een boek maximaal 200 à 250 pagina's bevatte, wordt dat tegenwoordig nogal dun gevonden en haalt een boek wel vaker 600 pagina's. Dit ondanks het feit dat auteurs door

het toegenomen belang van beelden veel minder hoeven te beschrijven; lezers hebben veel meer beelden in het geheugen om bij aan te haken.

Een interessant voorbeeld dat deze tendens lijkt te ondersteunen is *Finnegan's Wake*, een heruitgave van de klassieker van James Joyce uit 2001 (bekroond in 2002) die bijna 700 pagina's telt. De realiteit is echter anders: dit boek bevat op de linkerpagina de (onvertaalbaar geachte) originele tekst in het Engels, en op de rechterpagina de Nederlandse vertaling. Het bijzondere aan dit boek, tevens de reden waarom het is bekroond, is dat de Nederlandse vertaling perfect synchroon loopt met de originele tekst in het Engels, en dat 700 pagina's lang. De kunstgrepen die hiervoor zijn toegepast, zoals handmatige afspatiëring en de toepassing van de Trinité Wide voor het Engels en van de Trinité Narrow voor het wijderlopende Nederlands, zijn zo subtiel toegepast dat deze voor het ongeoefende oog niet of nauwelijks zichtbaar zijn.

TECHNISCHE VOORUITGANG

Een tendens die Tessa van der Waals al had aangestipt en die ook Just Enschedé ziet, zijn de toenemende mogelijkheden die de industriële boekproductie biedt. Er kan op dunner papier gedrukt worden (het fotoboek *Why Mister, Why? Geert van Kesteren, Irak 2003 – 2004*) en het door elkaar gebruiken van verschillende papierbreedtes is bijvoorbeeld gemakkelijker (de catalogus van de Bestverzorgde Boeken 2005). Door het algemeen gebruik van vijfkleurenpersen is het daarnaast eenvoudiger om in fullcolourdruk een vijfde steunkleur te gebruiken. Als vijfde kleur wordt ook wel eens vernis gebruikt, waardoor je mooie effecten kunt bereiken als in de eerder besproken *Metropolitan World Atlas*, of effecten als in een uitgave van het Stedelijk Museum, waarin de bijschriften in vernis óp de foto gedrukt zijn (terug naar de integratie van tekst en beeld?).

Een laatste gevolg van de technische vooruitgang is dat er in boekverzorging hele nieuwe dingen gedaan kunnen worden. Een goed voorbeeld hiervan is het boek *Murmur. Orbus (Ellen Gallagher)* van Irma Boom, waarin zij in de rug magneetjes heeft laten verwerken die van de serie bijna als vanzelf één geheel maken.